

Л.Я. ПАРТИКА

АКАДЕМІК ДМИТРО КОСТЬОВИЧ ЗЕРОВ (до 120-річчя від дня народження)

Партика Л.Я. Академік Дмитро Костьович Зеров (до 120-річчя від дня народження). — Укр. ботан. журн. — 2015. — 72(6): 610—618.

У статті дано розлогий огляд наукової та науково-організаційної діяльності визначного флориста-систематика, академіка АН УРСР Д.К. Зерова. У багатій творчій спадщині вченого автор огляду виокремлює його фундаментальні дослідження сфагнових і печіночних мохів. Упродовж 1921—1923 років як науковий співробітник Комісії з вивчення спорових рослин Д.К. Зеров досліджував сфагнові мохи не лише України, а й інших регіонів СРСР. Розробив типологію боліт і виявив основні фази їхнього розвитку. Отримані результати дали змогу визначити генезис українських боліт, з'ясувати закономірності динаміки їх рослинного покриву під впливом меліорації. Д.К. Зеров був засновником болотознавства в Україні. Учений відомий своїми плідними дослідженнями в галузі палеоботаніки та фітогеографії. У його публікаціях, присвячених спорово-пилковому аналізу, висвітлюються питання формування й умови розвитку сфагнових боліт України, основні риси післяльодовикової рослинності від періоду максимального зледеніння. У 1963 р. в Інституті ботаніки створюється відділ історії флори та палеоботаніки під керівництвом Д.К. Зерова. Вчений є засновником Бріологічного гербарію Інституту.

Від 1946-го і протягом сімнадцяти років Д.К. Зеров очолював Інститут ботаніки АН УРСР, який під його керівництвом виріс у провідний багатогалузевий центр ботанічної науки в Україні.

Учений-енциклопедист, блискучий ерудит, видатний педагог, людина глибокої інтелігентності й шляхетної душі, — таким постає перед нами Д.К. Зеров у пропонованому огляді.

К л ю ч о в і с л о в а: Д.К. Зеров, історія флори, філогенія спорових рослин, палеоботаніка, сфагнові мохи, печіночники

Академік АН УРСР, доктор біологічних наук, професор, лауреат Державних премій України, Заслужений діяч науки України, Д.К. Зеров належить до плеяди вчених-енциклопедистів із надзвичайно широким і розмаїтим колом наукових інтересів.

© Л.Я. ПАРТИКА, 2015

Володіючи потужним інтелектом, багатогранною ерудицією, феноменальною пам'яттю і дивовижною працездатністю, він досяг визначних успіхів у різних галузях ботанічної науки. Дмитро Костьович був блискучим флористом-систематиком і знавцем ботанічної географії та філогенії спорових рослин, видатним фахівцем у царині флори квіткових рослин. Яскравим є його внесок у розвиток вітчизняного болотознавства, історії флори та палеоботаніки. Д.К. Зеров — найкращий знавець історії ботанічної науки в Україні, творцем якої він був упродовж півстоліття.

Але, мабуть, найбільше його цікавили мохоподібні, зокрема сфагнові та печіночні мохи, які вчений досліджував усе своє життя, їм присвятив більшу частину наукової спадщини. Д.К. Зеров був одним із найвидатніших сфагнологів і гепатикологів світу.

Народився Дмитро Костьович 20 вересня 1895 року в м. Зінкові на Полтавщині, в родині вчителя. Закінчивши в 1914 р. Охтирську гімназію, вступає на природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету Св. Володимира.

В університеті він слухав лекції видатних професорів — С.Г. Навашина та О.В. Фоміна, які суттєво вплинули на формування його наукових інтересів. А в чудовій, дружній родині Зерових сформувалися такі цінні та привабливі риси характеру Дмитра Костьовича, як скромність, принциповість, надзвичайно висока працездатність, відданість науці, доброзичливе ставлення до людей.

У 1922 р. Д.К. Зеров закінчив університет (тоді — Київський інститут народної освіти) і був призначений асистентом кафедри морфології та систематики рослин.

Дмитро Костьович почав досліджувати сфагнові мохи ще студентом за пропозицією і під керівництвом свого вчителя академіка О.В. Фоміна. Ця група мохоподібних, як, до речі, й інші групи, була на той час майже невивченою. Д.К. Зеров енергійно взявся за цю роботу і розпочав її з дослідження сфагнових мохів околиць м. Києва.

Упродовж 1921–1923 років як науковий співробітник Комісії з вивчення спорових рослин Д.К. Зеров здійснив низку експедицій, зібрав велику колекцію сфагнових мохів, провів детальні та результативні спостереження за екологією сфагнів, опрацював багато зразків інших колекторів. Ці матеріали стали основою статті «Торфові мохи (*Sphagnales*) околиць м. Києва» (1924). Уже в цій першій праці з бріології Д.К. Зеров виявив себе спостережливим дослідником із критичним і нестандартним мисленням. Визначаючи матеріал, він користувався посібниками відомого німецького бріолога Г. Варнсторфа і вже тоді критично поставився до виділених ним численних варієтетів, які той часто описував на підставі якоїсь однієї несталої ознаки — кольору рослини, розмірів, відігнутості листочків тощо. Д.К. Зеров довів, що габітус, колір і навіть анатомічна будова сфагнів значною мірою залежать від умов існування, зокрема вологості й освітлення. Тому він зауважував, що велика кількість описаних Г. Варнсторфом варієтетів і навіть деяких видів — це просто місцеві форми, наслідок безпосереднього впливу навколишнього середовища.

Від 1931 року Дмитро Костьович обіймає посаду старшого наукового співробітника та завідувача відділу бріології в Інституті ботаніки АН УРСР, де працював до кінця життя.

Він продовжує досліджувати сфагнові мохи і в 1928 р. видає монографію «Торфові мохи України», де узагальнено всі відомі на той час дані про сфаг-

Заповідник «Хомутовський степ»,
Донецька обл. 1956 рік

нові мохи нашої країни, здійснено їхній ґрунтовний аналіз.

У формотворенні сфагнових мохів, на думку автора, головну роль відіграють зволоження й освітлення. Однак, зазначає учений, попри велику пластичність, окремі види сфагнових мохів сформувалися й існують із давніх геологічних часів. Вони мають дуже широкі циркумполярні, часто розірвані, ареали, виникнення яких не можна пояснити перенесенням зачатків рослин вітром чи птахами. Отже, у сфагнів існують старі види, що сформувалися давно, і хоча вони значно варіюють, але переважно в певних межах виду.

У 1935 р. виходить підготовлений Д.К. Зеровим «Визначник сфагнових (торфових) мохів України» — перший такий довідник із мохоподібних України, в якому підсумовано всі наявні на той час дані про сфагнові мохи. Він став цінним посібником для подальшого дослідження цих рослин.

Д.К. Зеров продовжує вивчати сфагнові мохи України і публікує низку нових матеріалів, які доповнюють відомості про їхню флору (1947, 1948). Не обмежуючись загальними питаннями флори та систематики цієї групи рослин, велику увагу вчений приділяє питанням географічного та історичного характеру. За географічним поширенням він визначає три основні групи видів сфагнів.

1. Види, розповсюджені по всій Голарктиці або у більшій її частині. В Україні вони перебувають на південній межі свого європейського ареалу. Поширення деяких з них на рівнинній частині України обмежується Поліссям. Інші види по долинах Дніпра, Сіверського Дінця та їхніх приток заходять далеко на південь — у степову смугу.

2. Види, поширені в Голарктиці тільки в тих частинах континентів, які тяжіють до океанів, — океанічні. На території України проходить південно-східна межа їхнього ареалу.

3. Гірські види, які в Україні трапляються тільки в Карпатах.

Д.К. Зеров вивчає сфагнові мохи не лише України, а й інших регіонів колишнього СРСР. У 1935 р. з'являється його цікава стаття «Сфагнові мохи Кавказу», де за літературними даними та матеріалами, опрацьованими автором, наведено 20 видів сфагнових мохів, описано їх поширення на Кавказі, умови зростання, уточнено систематику та номенклатуру, проведено ареалогічний аналіз. Окрім того, висловлені цікаві міркування про історію появи та розселення сфагнів на Кавказі. На думку вченого, сучасна ізольованість сфагнів Кавказу свідчить про те, що поширилися вони тут, найімовірніше, у третинний період зі спільних центрів Західної Європи. Під час четвертинних зледенінь сфагнова флора Кавказу зазнала кількох міграцій. Можливо, внаслідок цього вона збідніла на ряд видів і в польодовиковий період знайшла собі притулок почасти в гірських умовах, почасти — на болотах Колхідської низовини.

Вивчаючи сфагнові мохи, Дмитро Костьович зацікавився гіпново-осоковими та сфагновими болотами. Саме в той час були започатковані багаторічні дослідження боліт України: вивчені їхні флора і рослинність, описані специфічні типи рослинних комплексів, стратиграфія відкладів, з'ясовані властивості торфів і запропонована їхня класифікація. Встановлені закономірності розподілу боліт на території України та сформульовані основні принципи їх районування. Д.К. Зеров роз-

робив типологію боліт і виявив головні фази їхнього розвитку. Отримані дані дали змогу визначити походження та генезис українських боліт, з'ясувати закономірності динаміки їх рослинного покриву під впливом меліорації. Д.К. Зеров був засновником болотознавства в Україні. Його класична праця «Болота УРСР. Рослинність і стратиграфія» (1938), яку він захистив як докторську дисертацію, справила визначальний вплив на розвиток цього напрямку в Україні. Вона стала настільною книгою українських болотознавців і досі не втратила своєї актуальності в розв'язанні важливих теоретичних і практичних питань.

Дослідження стратиграфії та генезису боліт стимулювали інтерес до історії флори та рослинності. Так з'явилися нові напрямки в науковій діяльності вченого — палеоботанічний і фітогеографічний.

Д.К. Зеров починає вивчати історію розвитку флори та рослинного покриву України та суміжних територій із запровадженням методу спорово-пилкового аналізу. Йому належить провідна роль у розробці цих питань у нашій країні. У працях, присвячених спорово-пилковому аналізу, висвітлюються час формування й умови розвитку сфагнових боліт України, основні риси післяльодовикової рослинності від періоду максимального зледеніння. Було показано, що клімат у голоцені на території України змінювався від сухого, різко континентального до помірно вологого, менш континентального. В історії розвитку рослинного покриву нашої країни в післяльодовиковий період Д.К. Зеров виділив чотири фази: 1) вербово-березово-соснову, 2) соснову, 3) дубово-соснову та 4) грабово-дубово-соснову. Пізніше він виокремлює три фази розвитку рослинності на території України, об'єднуючи вербово-березово-соснову та соснову в одну.

У 1963 р. в Інституті ботаніки на базі спорово-пилкової лабораторії створюється відділ історії флори та палеоботаніки під керівництвом Д.К. Зерова. У ньому ведуться дослідження за кількома напрямками, що значно розширює їхню тематику. Зокрема, започатковано вивчення третинної флори та рослинності на території країни. Це дало змогу з'ясувати поетапну історію розвитку флори та рослинності України в палеогені—неогені, шляхи їх виникнення та формування.

Водночас Дмитро Костьович Зеров продовжує дослідження сфагнових і печіночних мохів.

У 1939 р. він видав «Визначник печіночних мохів УРСР», яким започаткував низку важливих

праць, присвячених цій маловивченій на той час групі мохоподібних. Насамперед слід згадати повідомлення про знахідку на околицях м. Канева середземноморського печіночника *Oxymitra paleacea* Bisch. Знання екології та географії цього виду дало підстави для припущення про його існування в інших місцях долини середнього Дніпра, що й підтвердили подальші дослідження автора. Згодом *O. paleacea* була виявлена в урочищі Грушки Канівського заповідника. Поряд із нею зростали *Riccia ciliifera* Link. і *Mannia fragrans* (Balb.) Frye & Clark. Дмитро Костьович проводить цілеспрямовані дослідження в південній частині України, в результаті яких *Oxymitra paleacea* та її супутники були виявлені в низці пунктів, насамперед у межах Українського кристалічного масиву. На думку автора, ця своєрідна синузія ксерофільних печіночників — *O. paleacea*, *Riccia ciliifera* і *Mannia fragrans* — у специфічних умовах Півдня України існує, очевидно, з тих часів, коли в причорноморських степах встановився посушливий клімат, тобто принаймні з пліоцену. Як біологічну особливість цих печіночників автор відзначає їхню надзвичайну стійкість до висихання. Дмитро Костьович навіть провів досліді з реанімації зразків цих видів, що перебували в гербарії вже кілька років. Так, зразки *Oxymitra paleacea* та *Mannia fragrans* вдалося «оживити» за 3,5 року, а *Riccia ciliifera* — через 4,5 року зберігання їх у гербарії. Д.К. Зеров надавав важливого значення вивченню ксерофільних печіночників Півдня України як джерела нових знань про чвертинну історію нашої країни.

Упродовж 1955–1956 років учений досліджував печіночники Криму. За власними матеріалами та літературними даними він наводить для півострова 28 видів печіночників. Дмитро Костьович уперше здійснив географічний аналіз печіночників України, виділивши вісім елементів: 1 — космополіти та гемікосмополіти, 2 — види з широким голарктичним розповсюдженням, 3 — європейсько-північноазійські види, 4 — європейсько-північноамерикансько-східноазійські, 5 — європейсько-північноамериканські, 6 — європейські, 7 — середземноморсько-європейські, 8 — середземноморські види. Порівнюючи флору печіночників Криму із флорами сусідніх країн, автор доходить висновку про те, що флора печіночників півострова сформувалась, очевидно, в третинному періоді та генетично тісно пов'язана із середземноморською флорою.

Узагальнюючою працею Д.К. Зерова, яка підсумовує результати багаторічних досліджень сфагнових і печіночних мохів України, є монографія «Флора печіночних і сфагнових мохів України» (1964). У ній наведено 35 родин, 67 родів і 172 види печіночників, поданих за оригінальною системою автора, 2 види антоцеротових і 32 — сфагнових мохів. Зведено синоніміку видів, для багатьох зроблено примітки щодо їх систематики, мінливості тощо. За теоретичним значенням ця праця надовго буде джерелом пізнання печіночних і сфагнових мохів, основою для їх подальшого дослідження.

Увагу Д.К. Зерова здавна привертала бріофлора Карпат, вивченню якої він присвятив останні роки свого життя. Мені пощастило разом із Дмитром Костьовичем працювати над цією темою, досліджуючи справжні мохи, побувати з ним у кількох експедиціях, остання з яких здійснена в 1969 р. На жаль, Дмитру Костьовичу не довелося завершити роботу над монографією «Мохоподібні Українських Карпат» (1975), підготувати її до друку — це випало на мою долю. Але він встиг багато зробити: було виявлено видовий склад печіночних і сфагнових мохів, подано еколого-ценотичну характеристику мохової флори, поширення мохоподібних за висотними поясами, за оригінальною схемою географічних елементів, розробленою Д.К. Зеровим, здійснено географічний аналіз. Основною одиницею у географічному аналізі Дмитро Костьович вважав елемент флори, що характеризується певним типом ареалу. Отже, тип ареалу є головною характеристикою елементу флори. Елементи флори вчений виділяв за їхнім поширенням у межах однієї або кількох флористичних областей, тобто за регіональним принципом. Аналіз географічних елементів допоміг підійти до розкриття шляхів формування бріофлори Українських Карпат, що ми й спробували зробити в нашій праці. Шкода, що Дмитро Костьович не побачив її надрукованою, як і свою чи не найголовнішу монографію — «Очерк филогении бессосудистых растений» (1972). Проблема філогенії та походження рослин є домінантною в творчості Д.К. Зерова. Він неодноразово повертається до неї, щоб знову і знову переосмислити складні філогенетичні проблеми, враховуючи нові факти та погляди, які з'явилися в світовій літературі. Перша його стаття, присвячена проблемі походження архегоніатних рослин, вийшла друком ще в 1945 р. У 1951 та 1953 роках опубліковані праці з

питань філогенії мохоподібних, у 1964 та 1966 рр. — філогенії печіночних мохів.

Монографія «Очерк филогении бессосудистых растений» вважається вершиною наукової творчості вченого, його «лебединою піснею», як її назвав І.П. Білокінь. Ця праця вирізняється високим ступенем наукової новизни, оригінальністю поглядів автора на ряд важливих питань. Д.К. Зеров був першим ученим у колишньому СРСР, який прийняв і втілював у своїй творчості новий на той час принцип поділу органічного світу на три відділи — царства. Багато нового він вніс у розуміння філогенетичних зв'язків окремих груп водоростей, грибів, лишайників і мохоподібних, істотно модернізував їхні системи. Монографія визнана в світі, перекладена чеською мовою, перевидана в Празі (1977), рекомендована міністерством освіти колишньої Чехословаччини як підручник для вищих навчальних закладів. Вона є основою викладання лекційних курсів із філогенії та походження рослин у вищих біологічних профілях України.

Д.К. Зеров залишив нам не тільки багатогранну науково-літературну спадщину, а й такий безцінний скарб, як бріологічний гербарій. Видатний учений-ботанік розумів величезну цінність і значення гербарію. Він був переконаний у тому, що, незважаючи на всебічне розширення арсеналу методів ботанічної систематики — цитологічних, генетичних, біохімічних, основою праць у цій галузі і в майбутньому залишиться гербарій.

Саме Д.К. Зеров заснував Бріологічний гербарій Інституту ботаніки імені М.Г. Холодного НАН України. Гербарій справжніх мохів виник за його ініціативою і безпосередньою участю, а печіночних і сфагнових мохів — цілком і повністю створений Дмитром Костьовичем — починаючи від збору матеріалу та його опрацювання і завершуючи монтуванням й упорядкуванням.

Протягом півстоліття вчений збирав, поповнював і з любов'ю комплектував гербарій печіночних і сфагнових мохів. Перший гербарний зразок він зібрав у 1920 р., останній — у 1970-му. Відомо, як багато Д.К. Зеров екскурсував від початку своєї наукової діяльності й до останніх років життя. І завжди з експедицій та екскурсій привозив величезну кількість гербарного матеріалу. Основна частина гербарію, створеного Дмитром Костьовичем, — то результати цих екскурсій і експедицій. Природно, що в ньому найкраще представлена флора печіночних і сфагнових мохів України. В гербарії налічується

близько 3 тис. зразків печіночних і 2,5 тис. — сфагнових мохів, зібраних в Україні.

Крім України, Д.К. Зеров досліджував різні регіони колишнього СРСР. Він побував у Закавказзі, на Північному Алтаї, а в роки Великої Вітчизняної війни, під час евакуації Інституту ботаніки до Уфи, вивчав печіночники та сфагні Башкирії та Південного Приуралля. Збори з цих територій поповнювали гербарій Інституту.

Дмитро Костьович надавав великого значення розширенню та збагаченню гербарію шляхом обміну з ботанічними установами колишнього СРСР і багатьох країн світу. Обміном гербарними зразками вчений займався сам: відбирав потрібний матеріал, писав етикетки латиною.

Незважаючи на виняткову завантаженість, Дмитро Костьович завжди знаходив час для роботи з гербарієм. Він з великою любов'ю ставився до гербарної справи, надавав їй надзвичайно важливого значення і майже все робив власноруч: збирав і визначав матеріал, писав етикетки, проводив інсертацію, надписував вкладники. Праця з гербарієм приносила йому задоволення та заспокоювала. Коли він був стомлений і чимось знервований чи засмучений, то брався за гербарій, і його настрої відразу ж поліпшувалися.

Нині гербарій нараховує 6,5 тис. зразків печіночників й антоцеротових, майже 5 тис. — сфагнових і близько 26,5 тис. брієвих мохів. Упорядкований цей гербарій за системою Д.К. Зерова. На нього заведена картотека, яку також започаткував Дмитро Костьович. Недарма він так турботливо піклувався про гербарій: Бріологічний гербарій нашого Інституту є одним із найбагатших серед країн колишнього СРСР. Він відповідає основним вимогам, які ставляться до великих гербаріїв, а саме: повнота зібраних колекцій, високий рівень наукового опрацювання матеріалів, якість зразків, доступність гербарних матеріалів для різноманітних довідок та ознайомлення з ними, тобто зразковий порядок гербарію у систематичному та географічному аспектах. Д.К. Зеров завжди охоче і люб'язно показував гербарій усім, хто ним цікавився. А цікавилися і досі цікавляться Бріологічним гербарієм нашого Інституту фахівці не тільки з України, а й з інших країн.

Д.К. Зеров був найкращим знавцем історії ботанічної науки в Україні. Він надрукував низку нарисів з історії Інституту ботаніки АН УРСР, статті про розвиток ботаніки в Україні, підсумував вивчен-

ня спорових рослин і проаналізував праці з історії флори та палеоботаніки в Україні за 40 років. Велику увагу Дмитро Костьович приділяв висвітленню діяльності видатних учених-ботаніків — таких як О.В. Фомін, А.Л. Криштофович, І.Ф. Шмальгаузен, П.Ф. Оксіук та інших, високо оцінюючи їхній внесок у поступ ботанічної науки в нашої країні. Він мав очолити роботу з написання історії розвитку ботаніки в Україні й започаткував певні заходи в цьому напрямі.

Д.К. Зеров — автор близько 100 наукових праць, у тому числі семи монографій.

Окрім того, він написав майже 50 статей до «Української радянської енциклопедії» та «Української сільськогосподарської енциклопедії» на теми: «Ботаніка», «Рослина», «Рослинність», «Бріологія» та інші. Перелік усіх статей Д.К. Зерова наведений у публікації «Дмитрий Константинович Зеров» із серії «Библиография ученых Украинской ССР» (1988).

Водночас із широкою науковою діяльністю Д.К. Зеров чимало зусиль віддавав плідній науково-організаційній роботі. Впродовж 1931—1941 років він завідує відділом бріології Інституту ботаніки, протягом 1941—1944 рр. — відділом спорових рослин, у 1944—1946 рр. — відділом бріології Інституту ботаніки. Водночас (1933—1957) керує кафедрою нижчих рослин Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, а в 1946 р. Д.К. Зеров стає директором Інституту ботаніки АН УРСР, який очолював протягом 17 років. Під його керівництвом Інститут виріс у провідний багатогалузевий центр ботанічної науки в Україні.

Від 1963 р. Д.К. Зеров — завідувач організованого ним відділу історії флори та палеоботаніки, яким керував до останніх днів свого життя.

Дмитро Костьович був одним із засновників і впродовж багатьох років — незмінним головою Українського ботанічного товариства, очолював Наукову проблемну раду з ботаніки, кваліфікаційну Вчену раду із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Майже чверть століття був головним редактором «Українського ботанічного журналу». Він також очолював редакційну колегію багатомного видання «Флора УРСР», був головним редактором п'ятитомного «Визначника грибів України» та інших монографічних праць. Д.К. Зерова обирали членом редакційної колегії «Української радянської енциклопедії», а також Редакційно-видавничої ради АН УРСР.

І в якій би галузі ботанічної науки він не працював, якою б справою не займався, скрізь відчувалася його безмежна відданість ботаніці, глибокий інтерес до наукових проблем, вируюча енергія, надзвичайна працьовитість.

Перебуваючи на керівних посадах, Дмитро Костьович завжди залишався доступною, відкритою для спілкування, привітною і щирою людиною. Він ніколи не підвищував голос на підлеглого, не виявляв свого невдоволення. Звісно, йому доводилося робити зауваження співробітникам і виступати з критикою, але його критика завжди була слухною і справедливою, стосувалась якихось важливих наукових проблем, а головне — тактовною. Один із головних етичних принципів Дмитра Костьовича — в жодному разі не образити і не принизити людину. Д.К. Зерова як керівника не побоювалися, його глибоко шанували, він здобув незаперечний авторитет у співробітників.

Фундаментальні знання, широка ерудиція, обізнаність із найновішими досягненнями світової ботанічної науки, тактовність і доброзичливість приваблювали до Дмитра Костьовича співрозмовників. До нього охоче зверталися за порадою і допомогою в розв'язанні різноманітних наукових питань. Двері кабінету Дмитра Костьовича завжди були відчинені — він не любив зачинених дверей. На дверях висіла скромна табличка — «Д.К. Зеров». Відвідувачів Дмитро Костьович зустрічав привітно, з лагідною посмішкою, по-дитячому відвертою і щирою. Чарівність образу Дмитра Костьовича полягала у щасливому поєднанні мудрості з душевною чистотою і безмежною доброзичливістю.

Мені випало щастя впродовж багатьох років працювати під безпосереднім керівництвом Д.К. Зерова, бути його ученицею у студентські й аспірантські роки. Хочеться пригадати, яким Дмитро Костьович був у близькому спілкуванні — як учитель, наставник і просто непересічна особистість.

Познайомилась я з Дмитром Костьовичем на першому курсі біологічного факультету Київського державного університету. Уже в другому семестрі Д.К. Зеров почав читати нам курс нижчих рослин. Манера його викладання була своєрідною. Лекції радше нагадували спокійну розповідь, яка розкривала перед студентами нові цікаві факти надзвичайно різноманітного світу нижчих рослин. І водночас вони відзначалися глибиною, змістовністю і строгою логічністю викладу наукового матеріалу.

Професор Д.К. Зеров читав лекції надзвичайно цікаво, складні теми викладав легко і доступно.

Будучи професором і завідувачем кафедри, Д.К. Зеров із задоволенням проводив лабораторні заняття, керував великим практикумом. Він любив працювати зі студентами. На лабораторних заняттях студенти кафедри знайомилися з різними представниками нижчих рослин, училися працювати з мікроскопом і визначати рослини, замальовувати окремі деталі. Дмитро Костьович підходив до кожного з нас, допомагав у визначенні, підказував, на які деталі слід звернути увагу.

На іспитах і заліках професор був доброзичливим, уважним, завжди намагався допомогти студентові «навідним» питанням, спокійним голосом, лагідним поглядом. Ми ніколи не помічали на його обличчі якогось невдоволення чи роздратування, і це вселяло в нас упевненість. Нам завжди хотілося порадувати нашого професора добрими знаннями та гарними оцінками. Дмитро Костьович щиро радів кожній продуманій і правильній відповіді на запитання, з великим задоволенням ставив відмінні оцінки.

Влітку студенти-першокурсники виїздили на практику до Канівського заповідника. Д.К. Зеров проводив з нами екскурсії заповідником і його околицями, учив бути спостережливими й уважними, збирати та визначати різні групи нижчих рослин, розкривав нам чудовий світ природи. Дмитро Костьович водив нас по знаменитих канівських ярах, особливо любив екскурсувати у Маланчиному потоці, де на його вологих схилах і по берегах потічка росло багато печіночників. Дмитро Костьович дуже любив Канів, його щедрю природу. Пізніше, вже працюючи в Інституті ботаніки, мені поталанило не раз бувати разом із Д.К. Зеровим у цьому мальовничому куточку України.

У 1959 р. я почала працювати в Інституті ботаніки під безпосереднім керівництвом Дмитра Костьовича — спершу як лаборант, згодом — аспірант і науковий співробітник. Дмитро Костьович дуже уважно та доброзичливо ставився до своїх помічників, ніколи не дозволяв собі підвищувати голос або виявляти невдоволення, коли хтось із нас у чомусь провинився — запізнився на роботу, не встиг або неуважно виконав доручене завдання. Але ми всі настільки поважали і любили Дмитра Костьовича, що намагалися вчасно та якнайкраще впоратися з усім, що він нам доручав. І наш учитель

ніколи не забував похвалити кожного за добре виконану роботу.

Д.К. Зеров завжди допомагав своїм учням, у нього був особливий педагогічний хист, він умів захопити, зацікавити їх, давав цінні поради, на що звернути увагу, що прочитати для глибшого пізнання предмета, пропонував користуватися своєю багатою бібліотекою.

Пригадую мою першу самостійну експедицію до Криму на першому році аспірантури. Я трохи хвилювалася з приводу того, що мені доведеться одній екскурсувати в горах. Дмитро Костьович помітив моє хвилювання і відразу ж заспокоїв, сказав, що вже написав листа Миколі Івановичу Рубцову (завідувачеві відділу флори та рослинності в Нікітському ботанічному саду) і попросив його, щоб він дозволив мені приєднатися до експедиції, яку здійснювали співробітники відділу. М.І. Рубцов дав згоду, і я протягом двох місяців подорожувала з досвідченими флористами та геоботаніками, що дуже допомогло мені в роботі.

Дмитро Костьович, попри виняткову зайнятість (був тоді директором Інституту), знаходив час, щоб писати мені листи, радив, на що треба звернути увагу, збираючи матеріал, в яких місцях бажано побувати, а також просив надсилати йому коротенькі звіти про те, що і де вдалося зібрати. А коли я повернулася з експедиції, Дмитро Костьович разом зі мною переглядав привезений матеріал. Особливу увагу звертав на печіночники, які він сам досліджував у Криму і добре знав їхній видовий склад. Якщо траплявся якийсь цікавий або новий для Криму вид, радів, вітав мене і хвалив за ретельність. Пам'ятаю, якось він натрапив на зразок, що його вельми зацікавив. Спочатку уважно розглядав його під біноклем, потім відщипнув шматочок, узяв до рота і пожував (рослина гостра на смак). Засміявся і сказав, що це *Porella cordeana* — доволі рідкісний гірський вид, відомий тільки з Криму та Карпат.

Дмитро Костьович був справжнім ученим-натуралістом, який глибоко любив, знав і розумів природу. Він не визнавав ботаніка кабінетного типу, сам багато екскурсав, їздив у далекі експедиції.

Мені пощастило впродовж дванадцяти років супроводжувати Дмитра Костьовича в усіх екскурсіях й експедиціях, які він здійснював у той період. Це дуже багато дало мені як бріологові. Д.К. Зеров навчив мене збирати матеріал, спостерігати за мохоподібними у природі. Крім цінного науково-

го значення таких екскурсій та експедицій, вони залишили незабутні враження від спілкування з Дмитром Костьовичем — людиною надзвичайно ерудованою, обізнаною в різних галузях не тільки ботаніки, а й у складних періодах історії України.

Пригадуються деякі деталі, що характеризують Дмитра Костьовича не лише як видатного вченого, а й як скромну, просту та сердечну людину. Його не лякали ні труднощі гірських маршрутів, ні нелегка праця в польових умовах, ані побутові незручності мандрівного життя. Треба було бачити, з якою невтомністю у свої понад сімдесят Дмитро Костьович ходив у далекі й нелегкі екскурсії, піднімався на вершини гір і як радісно сяяли його очі, коли вдавалося знайти рідкісний цікавий вид! Він міг годинами сидіти біля гнилого стовбура або пня, біля скель і каменів, покритих мохоподібними, ходити по сфагнових болотах, описуючи, фотографуючи їх, обстежував кожну заглибинку, шукаючи печіночники. Саме на сфагнових болотах він знайшов багато печіночників — нових для бріофлори Карпат України загалом.

Дмитро Костьович був дуже скромним і невибагливим у побуті. Ми знали, як пильно стежила за його харчуванням дружина Марія Яківна. Коли ми збиралися в далеку експедицію в Карпати, вона інструктувала нас, чим треба годувати Дмитра Костьовича, приносила вівсяну та гречану крупи, чай, мед, олію, забороняла давати йому консервоване м'ясо, так звану «тушонку» і, не дай Боже, — гриби. У перші дні експедиції ми намагалися дотримуватися тієї інструкції, готували для Дмитра Костьовича каші з олією, а самі їли здебільшого макарони або картоплю з «тушонкою». Але вже на третій день Дмитро Костьович «збунтувався» і сказав, що харчуватиметься разом з усіма і їстиме те, що й усі члени експедиції. А коли я делікатно нагадувала, що йому консервів не можна, Дмитро Костьович твердо відповів: «Мені все можна, коли немає поруч Марії Яківни». І відтоді Дмитро Костьович їв разом із нами і макарони з «тушонкою», і навіть смажену картоплю з грибами. Єдине, чого ми свято дотримували та від чого він не відмовлявся, — це за годину до сніданку, обіду й вечері ми готували йому великий кухоль міцного чаю з медом.

Під час тривалих переїздів з одного району в інший Д.К. Зеров сидів не в кабіні, а разом з усіма, хоча там було не так зручно. Ми раділи, коли він сидів з нами, бо дорогою Дмитро Костьович багато

розповідав нам про історичні події, які відбувалися в Україні в давно минулі часи. Історію Дмитро Костьович любив і знав блискуче, пам'ятав усі події, точно називав їхні дати й місця.

Він захоплювався старовинними архітектурними пам'ятками, на які так багаті Карпати. Це переважно дерев'яні церкви XVII–XVIII століть, надзвичайно своєрідні та мальовничі, — справжні перлини давньоукраїнської архітектури. Ми завжди зупинялися біля них. Дмитро Костьович милувався творінням народних майстрів і неодмінно фотографував їх. За багато років мандрівок у нього зібралася чимала колекція світлин пам'яток давньої архітектури України.

А ще Дмитро Костьович любив бувати на ярмарках, де із захопленням оглядав вироби народного мистецтва — вишивання, карбування на метали, різьблення по дереву тощо. Заслуховувався колоритною мовою старих гуцулів, а після спілкування з ними довго згадував слова, які йому особливо сподобалися, одразу ж знаходив їхні корені, пояснював походження. Вчений захоплювався етимологією і знав її досконало, як і все, що його цікавило.

Дуже любив Дмитро Костьович українські народні пісні і знав їх багато. Про це пише у своїх спогадах донька вченого Марина Дмитрівна Зерова, згадуючи, що в дитинстві батько навчав її співати українських народних пісень. Це і не дивно, адже Дмитро Костьович народився у співучій родині, де гарно співали його мати, брати та сестри.

Пригадую екскурсію до Угольського заповідника під час нашої експедиції в Карпати. Супроводжували нас Степан Михайлович Стойко та інші співробітники заповідника. Зупинилися ми в мальовничому куточку в замку Кірха. Я вже не пам'ятаю історію, пов'язану з ним, але пригадую, що був він величний, побудований у готичному стилі й дещо похмурий. Після тривалої та важкої екскурсії ввечері ми відпочивали біля вогнища. Господарі заповідника пригощали нас закарпатським вином і вельми смачними місцевими стравами. Ми ще довго сиділи біля багаття, розмовляли. А потім С.М. Стойко та його співробітники почали співати українських козацьких і стрілецьких пісень. Співали вони дуже гарно, у хлопців були чудові голоси. Дмитро Костьович іноді запитував, чи знають вони таку-то пісню і просив заспівати. До пізньої ночі не згасало багаття, зачаровані чудовим співом, ми-

лувалися ми ясным зоряним небом і раділи такому спілкуванню. Потім ще довго згадували цей вечір.

Особливо вабило Дмитра Костьовича зоряне небо. Він знав практично всі основні сузір'я, найяскравіші зірки. Коли видавалися ясні зоряні ночі, що в Карпатах трапляється рідко, ми всі ставали навколо Дмитра Костьовича і він розповідав нам про кожне сузір'я, показував його, називав найяскравіші зірки. Ми захоплювалися його всебічними знаннями та феноменальною пам'яттю. А коли говорили йому про це, він скромно відповідав: «Та що я, от мій старший брат Микола міг за зірками визначити час із точністю до хвилини, в нього справді була феноменальна пам'ять». Говорив Дмитро Костьович це з гордістю і водночас з глибоким сумом. Він дуже любив свого талановитого брата, знаменитого поета і перекладача Миколу Зерова, який безневинно постраждав, як і тисячі інших жертв сталінських репресій: був засланий до Соловецького концтабору і в листопаді 1937 р. розстріляний в урочищі Сандармох.

Пригадую, коли після реабілітації Миколи Зерова в 1966 р. вийшла збірка його поезій і перекладів «Вибране» за редакцією і з передмовою М.Т. Рильського, Дмитро Костьович приніс із книгарні чимало примірників, був радісно збудженим і задоволеним, покликав мене і з гордістю показав книгу свого знаменитого брата.

Дмитро Костьович був справжнім українцем і великим патріотом. Він вболівав за долю України, любив її природу, людей, мову. Був великим життєлюбом, надзвичайно енергійним, сповненим сил і незгасної енергії, постійно пізнавав життя і радів йому. Це була людина з великим і щедрим серцем, людина високої честі й гідності.

Світлий образ Дмитра Костьовича назавжди залишиться в моїй пам'яті.

Партика Л.Я. Академик Дмитрий Константинович Зеров (к 120-летию со дня рождения). — Укр. ботан. журн. — 2015. — 72(6): 610—618.

В статье представлен обширный обзор научной и научно-организационной деятельности выдающегося флориста-систематика, академика АН УССР Д.К. Зерова. В богатом творческом наследии ученого автор обзора выделяет его фундаментальные исследования сфагновых и печеночных мхов. На протяжении 1921—1923 гг. как научный сотрудник Комиссии по изучению споровых растений Д.К. Зеров исследует сфагновые мхи не только Украины, но и других регионов СССР. Он разрабатывает типологию болот и определяет основные фазы их развития. Полученные результаты помогли прояснить генезис

украинских болот, установили закономерности динамики их растительного покрова под влиянием мелиорации. Д.К. Зеров был основателем болотоведения в Украине. Ученый известен своими плодотворными исследованиями и в сфере палеоботаники и фитогеографии. В его публикациях, посвященных спорово-пыльцевому анализу, освещены вопросы формирования и условия развития сфагновых болот Украины, основные черты послеледниковой растительности от периода максимального обледенения. В 1963 г. в Институте ботаники создается отдел истории флоры и палеоботаники под руководством Д.К. Зерова. Ученый основал также Бриологический гербарий Института.

С 1946 г. и на протяжении семнадцати лет Д.К. Зеров возглавлял Институт ботаники АН УССР, который под его руководством вырос в ведущий многоотраслевой центр ботанической науки в Украине.

Ученый-энциклопедист, блестящий эрудит, выдающийся педагог, человек глубинной интеллигентности и благородной души, — таким является перед нами Д.К. Зеров в предлагаемом обзоре.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Д.К. Зеров, история флоры, палеоботаника, филогения споровых растений, сфагновые мхи, печеночники.

Partyka L.Y. Academician Dmytro K. Zеров (120th Anniversary of his birth). — Ukr. Bot. J. — 2015. — 72(6): 610—618.

The article presents an extensive review of scientific and organizational activities of an outstanding florist and taxonomist, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, D.K. Zеров. In rich heritage of the scientist, the author highlights his fundamental research on sphagnum mosses and liverworts. During 1921—1923, as a researcher of the Commission for study of spore plants D.K. Zеров explores sphagnum mosses not only in Ukraine, but also in other regions of the USSR. He developed a typology of swamps and identified the main phases of their development. The results helped to clarify the genesis of Ukrainian wetlands, establish the patterns of vegetation dynamics under the influence of reclamation. D.K. Zеров was a founder of wetlands science in Ukraine. The scientist is also known for his fruitful research in paleobotany and phytogeography. In his publications on pollen analysis, he addressed the issues of formation and development conditions of sphagnum bogs Ukraine, as well as the main features of the post-glacial vegetation since glacial maximum period. In 1963, at the Institute of Botany a Department of history of flora and paleobotany was established and led by D.K. Zеров. The scientist also founded Briological Herbarium of the Institute. Since 1946 and throughout 17 years, D.K. Zеров was a Director of the Institute of Botany of the Ukrainian Academy of Sciences, which under his leadership has grown into a leading center of botanical science in Ukraine. A giant of erudition, a brilliant scientist, an outstanding educator, a man of deep intelligence and noble soul — this is how one can see D.K. Zеров in the review.

К e y w o r d s: D.K. Zеров, history of flora, paleobotany, phylogeny, spore plants, sphagnum mosses, liverworts.

Відділ ліхенології та бріології. Верхній ряд: С.В. Мельник, Н.К. Дзюбенко, Г.Ф. Бачурина; нижній ряд: А.М. Окснер, Д.К. Зеров, М.Ф. Макаревич. 1947 рік

Під час підготовки останнього тому «Флори України»: О.Д. Вісюліна, Д.К. Зеров, М.І. Котов, А.І. Барбарич. 1964 рік

Ф.Й. Страутман, О.П. Маркевич, Д.К. Зеров. Львів. 1960 рік

Екскурсія в Канівський заповідник: І.О. Дудка, М.В. Клоков, О.Б. Бойчук, Д.К. Зеров. 1965 рік

Екскурсія в Голосієве з відділом мікології:
В.Й. Берегова, Л.В. Смик, Г.Л. Роженко,
М.Я. Зерова, Д.К. Зеров, Т.Л. Горова, Н.М. Славна.
1967 рік

Експедиція в Карпати. Справа наліво: В.І. Чопик, Д.К. Зеров, Р.Я. Арап,
А.М. Олешко, Н.А. Буряк. м. Берегове. 1968 рік

Д.К. Зеров серед співробітників відділу історії флори і палеоботаніки:
Г.О. Пашкевич, Н.О. Щекіна, О.Т. Артюшенко (ліворуч); О.В. Карева,
Н.А. Буряк, Л.С. Романова, А.М. Олешко (праворуч). 1970 рік

Д.К. Зеров і А.М. Олешко в процесі підготовки
ілюстрацій до «Очерка филогении бессосудистых
растений». 1970 рік